

Hannah Arendt /

AZ ANTISZEMITIZMUS MINT A JÓZAN ÉSZ SZÉGYENE

Sokan mind a mai napig úgy gondolják, véletlen, hogy a náci ideológia az antiszemitizmusra épült, hogy a fasiszta politika következetesen és megalkuvás nélkül a zsidóság elítélésére és végül kiirtására törekedett. Lát-szólag csak a végső katasztrófa megrázkódtatása, a túlélők otthontalansága és gyökértelensége tette a zsidókérdést ilyen nagy jelentőségűvé mindennapi életünkben. Az, amit a náciik legfontosabb felfedezésükként hirdettek: a zsidóság szerepe a világpolitikában; valamint fő érdekük: a világ zsidóságának elítélése, a közvélemény szemében csak a tömegek megnyerésének eszköze vagy a demagógia egy érdekes módszere volt.

A náciik által hirdetett tanok komolyságának kudarcra tökéletesen érthető. Jelenkori történelmünknek kevés felháborítóbb és rejtélyesebb jelensége van, mint hogy századunk számos nagy, megoldatlan politikai kérdése közül éppen a látszólag kis és jelentéktelen zsidó ügy részesült abban a kétes dicsőségben, hogy megindította ezt a hatalmas, ördögi masinériát.

Ez a szakadék ok és okozat között józan eszünk szégyene, nem szólva a történész egyensúly- és harmónia-érzékéről. Magukkal az eseményekkel szembesítve, az antiszemitizmus minden magyarázata elkapkodott és esetleges rögtönzésnek tetszik, törekvésnek arra, hogy elfeledjen egy eseményt, mely oly sötétben telepszik józan eszünkbe vetett hitünkre és arányérzékünkre.

Az ilyen elszórt magyarázatok egyike az antiszemitizmust féktelen nacionalizmussal és annak xenofobikus kitöréseivel azonosította. Sajnos, ezzel szemben a tény az, hogy a modern antiszemitizmus akkor növekedett meg nagyságrendekkel, mikor a hagyományos nacionalizmus hanyatlásnak indult, csúcspontját pedig éppen akkor érte el, mikor az európai nemzetállamok rendszere és vészterhes erőegyensúlya összeomlott.

A náciik nem egyszerűen nacionalisták voltak. Nacionalista propagandájuk nem meggyőződéses híveik, hanem szövetségeseik felé irányult, míg az előbbieknél – épp ellenkezőleg – sohasem engedte, hogy nemzetek feletti politikai nézőpontjukat szem elől veszítsék. A fasiszta nacionalizmusnak nem egy érintkezési pontja van a napjainkban a Szovjetunióban érzékelhető nacionalista propagandával, melynek célja szintén a tömegek előítéleteinek ébrentartása. A fasiszta eredeti és soha vissza nem vont tétele volt a nacionalizmus szűklátókörűsége, a nemzetállamok provincializmusa; újra meg újra elismételték, hogy mozgalmuk, mely a bolsevik mozgalomhoz hasonlóan internacionalista jellegű, fontosabb számukra, mint bármely állam, mely szükség-

szerűen kötődne valamely területhez. Nemcsak a náciik, de az antiszemitizmus ötvenéves története is bizonyítékul szolgálhat az ellen, hogy az antiszemitizmust a nacionalizmussal azonosítsuk. A múlt század végén a korai antiszemitista pártok elsőként léptek fel a nemzetközi szerveződés igényével, kezdetűl fogva nemzetközi konferenciákat rendeztek, és világméretű, de legalábbis európai összefogást hirdettek.

A nemzetállamok hanyatlása és az antiszemitizmus megélénkülésének egybeesése, akárcsak más általános tendenciák párhuzama, sohasem magyarázható egyetlen indokkal vagy okfejtéssel. Ilyen esetek többségében a történész egy rendkívül bonyolult történelmi szituációval áll szemben, melyben szabadon, vagyis vesztére, megnevezheti valamelyik összetevőt mint a „kor szellemét”. Ennek ellenére feljegyezhetünk néhány hasznos, általános szabályszerűséget. Ezek közül számunkra talán legfontosabb Tocqueville híres felfedezése (*Az Ancien Régime és a Forradalom*, II. köt., 1. fejezet) a francia tömegek arisztokrácia iránti, a Forradalom kitörésekor érzett erőszakos gyűlöletének motivációiról. Vélhetően az Burke megjegyzésének oka, hogy a forradalom többet törődik az urak életkörülményeivel, mint a királyság intézményével. Tocqueville szerint a franciák azért gyűlölték a hatalmukat éppen elvesztő arisztokráciát jobban, mint annak előtte, mert hatalmuk gyors elvesztése a legkevésbé sem járt együtt anyagi jólétük csorbulásával. Amíg az arisztokrácia komoly pozíciókat birtokolt a törvényhozásban, nemcsak elviselték, de tisztelték is őket. Abban a pillanatban, hogy a nemesség elvesztette kiváltságait, többek között a kizsákmányolás és az elnyomás kiváltságát, az emberek az ország irányításában semmilyen szerepet nem játszó parazitáknak érezték őket. Más szóval, nem az elnyomás vagy a kizsákmányolás mint olyan a harag fő kiváltója; a látható funkció nélküli gazdagság elviselhetlenebb, mert senki sem érti, miért kellene elviselni.

Az antiszemitizmus akkor ért tetőpontjára, amikor a zsidók, hasonlóképpen, elvesztették társadalmi funkcióikat, és nem maradt más, csak a vagyonuk. Amikor Hitler hatalomra került, a német bankok már lényegében *judenreinek* voltak (a zsidók e téren birtokoltak kulcspozíciókat több mint két évszázadon át), és az egyseges német zsidóság egy megbízható társadalmi előmenetelt és határozott számbeli növekedést jelentő korszak után olyan gyorsan csökkent, hogy statisztikusok az eltűnésüket jósolták néhány évtizeden belül. Annak ellenére, hogy e tudomány nem világítja meg a történelmi

folyamatokat, megjegyzendő, hogy egy statisztikus számára a faszizmus üldöztetése és irtóhadjárata csak egy olyan folyamat értelmetlen siettetése volt, mely amúgy is bekövetkezett volna.

A helyzet majdnem minden nyugat-európai államban ehhez hasonló. A Dreyfus-ügy nem a Második Császárságban robbant ki, mikor a francia zsidóság a befolyásának és virágzásának zenitjén volt, hanem a Harmadik Köztársaság idején, mikor a zsidók eltűntek fontos pozíciókból (bár nem a politikai színtérről). Az osztrák antiszemitizmus nem Metternich és Ferenc József uralma alatt vált erőszakossá, hanem a háború utáni Osztrák Köztársaságban, mikor tökéletesen egyértelmű volt, hogy más társadalmi csoport aligha szenvedett akkora veszteséget presztízsében és befolyásában a Habsburg Monarchia felbomlásával, mint az ausztriai zsidóság. A hatalom nélküli vagy a hatalmat éppen elvesztő csoportok üldözése – noha a legkevésbé sem tekinthető nemes cselekedetnek – nem kizárólag emberi aljasságból fakad. Az emberi engedelmisség, vagy a valódi hatalom elviselése, ugyanakkor a hatalom nélküli gazdaság gyűlölete abból a racionális ösztönből fakad, hogy a hatalomnak van bizonyos funkciója és valamiféle általános haszna, a kizsákmányolás és az elnyomás is képes működtetni a társadalmat, és teremt valamilyen rendet. Csak a hatalom nélküli gazdagság és uralommentes közöny érezhető parazitának, haszontalannak, lázítóknak, mert ebben az esetben megszűnik minden, az embereket összekötő szál. A gazdagság, mely nem zsákmányol ki, nélkülözi azt a kapcsolatot is, mely fennáll a kizsákmányoló és a kizsákmányolt között, az uralommentes közöny elveszíti a törődést, melyet az elnyomott érez az elnyomott iránt.

A nyugat- és közép-európai zsidóság általános hanyatlása csak a hangulatot teremti meg az elkövetkező eseményekhez. A hanyatlás önmagában csak annyit magyaráz a történetekből, amennyit az arisztokrácia hatalomvesztése a francia forradalomból. Általános következtetésekre kizárólag azért van szükség, hogy megcáfolhassuk a józan ész azon vélekedéseit, miszerint erőszakos gyűlölet vagy hirtelen lázadás szükségszerűen túlzott hatalomból vagy súlyos visszaélésből fakadhat, következésképp a zsidóság ellen érzett gyűlölet nem más, mint reakció fontosságukra és hatalmukra.

Ennél is súlyosabb – mivel komolyabb emberekhez szól – a józan ész azon tévképzete, hogy a hatalom nélküli zsidók, az adott kor általános és megoldhatatlan ellentéteinek középpontjába keveredvén, a konfliktusokért hibáztathatók, és végül minden gonosz forrásává váltak. A legjobb példa – és a legjobb cáfolat – az oly sok liberális szívhez közel álló magyarázatra egy vicc, melyet az első világháború után meséltek.

„Egy antiszemita azt állította, hogy a zsidók okozták a háborút. Igen – hangzott a válasz, a zsidók és a biciklisták. Miért a biciklisták? – kérdezi az antiszemita. Miért a zsidók? – kérdi a másik.”

Az elmélet, mely azt állítja, hogy mindig a zsidók a bűnbakok, egyszerűen azt is sugallja, hogy bűnbak

akár más is lehetne. Az áldozat teljes ártatlanságát szajkózza, célozva arra, hogy tulajdonképp semmi különös nem történt, sőt, meglehetősen értetlenséggel mered az egész szóban forgó ügyre. Tény ugyanakkor, hogy a bűnbak-elmélet a maga tiszta, önkényes formájában sohasem jelenik meg nyomtatásban. Ennek ellenére, mikor hívei minden erejük latbavetésével igyekeznek megmagyarázni, hogy egy adott bűnbak miért felel meg olyan kiválóan szerepének, kénytelenek – elméletüket odahagyva – köznapi történelmi kutatásba bonyolódni, melyből az derül ki, hogy a történelmet számos társadalmi csoport alakítja, és ezek közül valami okból egy csoport kiszemeltetett. Az ún. bűnbak megszűnik ártatlan áldozat lenni, akit a világ minden bűnével vádolnak, és akinek segítségével menekülni akarnak a büntetés elől, emberek számos csoportja közül az egyikké válik, amely csoportok mindegyike részt vesz a világ dolgaiban. Ily módon a legkevésbé sem tehető felelőssé azért, hogy a világ összes igazságtalanságának és kegyetlenségének áldozata.

Ez idáig a bűnbakelmélet belső ellentmondásai elegendő indokot nyújtottak ahhoz, hogy elvessük mint a számos egyívású, légvárapító elmélet egyikét. A kormányzati eszközzé emelt terror előretörésének idején hitele mégis nagyobb, mint valaha.

Az alapvető különbség a modern diktatúrák és minden más történelmi egyeduralmi rendszer között az, hogy napjainkban az erőszak nem az ellenfelek kiirtásának és megfélemlítésének egy módja, hanem a tökéletesen engedelmes tömegek feletti uralom eszköze. Az erőszak abban a formában, ahogyan azt ma megismerjük, minden előzetes provokáció nélkül sújt, áldozatai még az ítéletvégrehajtó szempontjából is ártatlan emberek. Ez következett be a náci Németországban, ahol az erőszak teljes gépezete a zsidók ellen irányult, vagyis egy bizonyos jegyekkel rendelkező népcsoport ellen, magatartásuktól teljesen függetlenül. Szovjet-Oroszországban a helyzet bonyolultabb, de a tények sajnos ott is túllontul egyértelműek. Egyrészt a bolsevik rendszer, a faszizmussal ellentétben, elveiben sohasem ismerte el, hogy erőszakot alkalmazna ártatlan emberekkel szemben, s noha a gyakorlat ismeretében ez egyszerű képmutatásnak tűnik, a különbség jelentős. Az orosz gyakorlat, másrésztől, egy szempontból „fejlettebb”, mint a német: az erőszak zsarnoksága, az osztálykategóriák ősi kötöttségétől megszabadulva, nem korlátozódik rasszista alapon, a Szovjetunióban hirtelen bárki áldozatul eshet a rendőrségi terrornak. E helyen nem foglalkozunk a terror uralmának következményével, hogy ebben az esetben senki, még maguk az ítéletvégrehajtók sem lehetnek félelemtől mentesek, feladatunk annak az önkénynek a vizsgálata, mellyel az áldozatokat kiválasztják. Ebből a szempontból számunkra az a döntő, hogy objektíve ártatlanok és a kiválasztás attól függetlenül történik, hogy elkövetek-e valamit, vagy sem.

Első pillantásra ez a bűnbak-elmélet megkésített beismerésének tűnhet, s valóban, a modern terror áldozata a bűnbak minden ismérvét mutatja: objektíve és mara-

déktalanul ártatlan, hiszen semmi, amit elkövetett vagy meg nem cselekedett, sorsának alakulását nem befolyásolja.

Ennek következtében feléled a kísértés, hogy visszatérjünk egy olyan magyarázathoz, mely automatikusan feloldja az áldozatot mindenfajta felelősség alól. Ez tökéletesen megfelel egy olyan valóságnak, ahol semmin sem ütközünk meg jobban, mint a horror gépezetében került individuum tökéletes ártatlanságán, s sorsa megváltoztatásának tökéletes lehetetlenségén. Ennek ellenére az erőszak csak fejlődésének legutolsó fokán válik a kormányzás egyetlen formájává. Egy totalitárius rezsim megteremtésekor az erőszak csak mint egy meghatározott ideológia megvalósításának eszköze jelentkezhet, és a terror állandósításának időszakára ez az ideológia szükségképpen már sokak, esetleg a többség tetszését elnyerte. A történész számára a lényeg az, hogy a zsidók, már mielőtt az újkori erőszak áldozataivá váltak, a fasiszta ideológia középpontjába kerültek. Egy ideológia, melynek meggyőzni és mozgósítani kell embereket, nem választhatja ki áldozatait önkényesen. Más szavakkal, ha egy egyértelmű hamisítványban, mint a *Cion Bölcséinek könyve* oly sokan hisznek, hogy az egy politikai mozgalom dokumentumává válhat, a történész feladata nem a hamisítás tényének feltárása. Nem adható olyan magyarázat, mely nem veszi tekintetbe az események legfontosabb történelmi és politikai tényét: azt, hogy a hamisítványban hisznek. E tény fontosabb, mint az a (történelmileg másodlagos) körülmény, hogy a dokumentum hamisítvány.

Ily módon a bűnbak-elmélet az antiszemitizmus komolysága és a zsidóság középpontba kerülésének jelentősége elől való menekülés egyik legjelentősebb kísérlete marad. Hasonlóképpen elterjedt az ellentétes elmélet az „örök antiszemitizmusról”, vagyis hogy a zsidógyűlölet normális és természetes reakció, melyre a történelem hol több, hol kevesebb lehetőséget kínál. Kitérésai nem igényelnek különleges magyarázatot, hiszen azok természetes következményei egy örök problémának. Az, hogy ez az elmélet könnyen elfogadható volt a főállású antiszemiták számára, magától értetődő, hiszen tökéletes alibit nyújt minden lehetséges szörnyűsége. Ha valóság az, hogy az emberiség kétezer éve módszeresen gyilkolja a zsidókat, akkor a zsidóölés normális, sőt emberi foglalatosság, és a zsidógyűlöletet minden érvelésnél jobban igazolja.

Sokkal meglepőbb az a jelenség, hogy valamiféle örök antiszemitizmus jelenlétét számos elfogulatlan történész és ennél is jelentősebb számú zsidó tette magáévá. Épp ez a furcsa egybeesés teszi ezt az elméletet oly veszélyessé és zavaróvá. A menekülés mindkét esetben nyilvánvaló: ahogyan az antiszemiták érthető módon menekülni akarnak cselekedeteik felelőssége elől, éppúgy a megtámadott és védekezni kényszerülő zsidók, talán még érthetőbben, a legkevésbé sem akarják vállalni felelősségüket. Mégis, az elmélet zsidó és gyakran keresztény híveinél a hivatalos apologetika eszképpista (mene-

külő) jelenségei ennél fontosabb és kevésbé racionális mozgatókon alapulnak.

Az antiszemitizmus születése és megerősödése együtt járt és szorosan összekapcsolódott a zsidóság asszimilációjával, szekularizációval, a judaizmus ősi, vallási és szellemi értékeinek eltűnésével. Vitathatatlan, hogy a zsidóság nagy tömegei a külső megsemmisítés és a belső szétbomlás fenyegetettségében éltek. Ebben a helyzetben azok a zsidók, akik népük fennmaradása iránt nem voltak közömbösek, egy furcsa, kétségbeesett félreértelmezés okán kapva kaptak azon a vigasztaló lehetőségen, hogy az antiszemitizmus végeredményben kiváló eszköz lehet a zsidó nép együtt tartásában, sőt, állandó antiszemitizmus tételezése biztosítékot adhat a zsidóság örökös fennmaradására is. E babona, a kiválasztottságba és a messianisztikus hitbe foglalt öröklét elvének szekularizált kiforgatása, évszázadokon keresztül erősödött, annak következtében, hogy a keresztény ellenségesség zsidó tapasztalata a megőrzés erőteljes ügynökévé vált, mind szellemileg, mind politikailag. A zsidók összetévesztették a modern antiszemitizmust az ősi, vallásos zsidógyűlölettel, már azért is jóhiszeműen, mert asszimilációjuk során egyaránt figyelmen kívül hagyták mind a vallásos, mind a kulturálisan értelmezett kereszténységet. A kereszténység hanyatlásának egyértelmű jeleivel szembekerülve, tudatlanságukban joggal hihették, hogy ez az ún. „sötét középkor” újjáéledése. Tudatlanságuknak vagy önnön múltjuk félreértelmezésének tulajdonítható a bekövetkező valós, páratlan veszély végzetes alulbecsülése. Nem felejtkezhetünk meg azonban arról, hogy a politikai képességek és az ítélőerő hiánya éppen a kormányzat, ország és nyelv nélküli zsidó nép történelméből fakad. A zsidó történelem egy nép szemlélésének különös módját kínálja, mely egyedülálló abban, hogy históriáját egy jól meghatározott történelemszemlélettel és a földön elvégzendő jól körülírható terv megvalósításának majdnem tudatos szándékával kezdte, hogy e terv tiszteletben tartásával ne bocsátkozzon politikai akcióba kétezer éven át. Ennek eredményeként a zsidó nép politikatörténete, más nemzetekénél sokkal inkább, az előreláthatatlan, véletlen összetevőktől függött, így a zsidók egyik szereptől a másikig botladoztak, felelősséget egyikért sem vállalva.

A zsidóságot a teljes megsemmisüléshez oly közel juttató katasztrófa szempontjából az örök antiszemitizmus elmélete veszélyesebbé vált, mint valaha. Feloldozást nyújthat a zsidógyűlölknek eddig elképzelhetetlen súlyú bűnök alól. Az antiszemitizmus, igen távol attól, hogy a zsidó nép fennmaradásának misztikus biztosítéka legyen, felfedte fenyegetését annak elpusztítására. Ennek ellenére, az antiszemitizmusnak ez a magyarázata – hasonló okokból, mint a bűnbak-elmélet – túlélte a valóság cáfolatát. Más érveléssel, de hasonló makacssággal végül is azt a teljes és embertelen ártatlanságot hangsúlyozza, mely olyan szembeötlően jellemzi a modern terror áldozatait, s mely ezáltal megerősítést

nyer az eseményektől. A bűnbak-elmélettel szemben azt az előnyt is kínálja, hogy valamilyen módon választ ad a kényelmetlen kérdésre: miért a zsidók? – mintegy könyörögve a válaszáért: ők az örök ellenség.

Igen feltűnő, hogy ez a két elmélet, mely legalább kísérletet tesz az antiszemitizmus politikai jelentőségének magyarázatára, tagad mindenfajta zsidó felelősséget, és eltekint a probléma történeti kontextusba helyezésétől. Az emberi viselkedés jelentőségének kikezdehetetlen tagadásával kísértetiesen emlékeztet azokra a módszerekre, melyek a zarnoki terror eszközével megszüntetik bármiféle emberi tevékenység lehetőségét. Mintha a megsemmisítő táborokban zsidókat az e magyarázat által kínált gyűlöletértelmezés szellemében mészároltak volna le – függetlenül attól, hogy mit vagy mit nem cselekedtek, függetlenül büntől vagy érdemtől. Mi több, maguk a gyilkosok, csak parancsok végrehajtói, érzelemmentes hatékonyságukra büszkén, leplezetlenül emlékeztettek az események folyamának embertelen, személytelen, „ártatlan” eszközeire, éppen akképp, ahogyan az örök antiszemitizmus elmélete beállította őket.

Elmélet és gyakorlat közös nevezője önmagában még nem jelöli a történelmi igazságot, jelzi azonban az ilyen vélekedések érzékletességét és magyarázza, miért olyan tetszetősek a tömegek számára. A történész csak annyiban foglalkozik velük, amennyiben részei történetének, mert az igazság keresésének útjában állnak. Kortársként éppen annyira meggyőzhető, mint akárki más. A legújabb korral foglalkozó történész esetében különös óvatosság szükségeltetik azoknak az általánosan elfogadott vélekedéseknek a mérlegelésekor, melyek teljes történeti folyamatokat magyaráznak, mivel a múlt század bővelkedett olyan ideológiákban, melyek kulcsnak látszottak a történelemhez, noha valójában kizárólag a felelősség előli kétségbeesett menekülés kísérletei voltak.

Platón az ókori szofisták elleni emlékezetes küzdelmében felfedezte, hogy „az agy érvekkel történő elbűvölésének egyetemes művészete” (*Phaidrosz* 261) nincs kapcsolatban az igazsággal, ugyanakkor vélekedések megjelenítését célozza, melyek természetüknél fogva változnak, mivel csak „a közösen kialakult vélemény az igaz, akkor, mikor kialakul, s addig, ameddig fennáll ez a vélemény” (*Theaitétosz* 172, ford. Kárpáty Csilla). Megmutatta az igazság bizonytalan helyzetét a világban, „hiszen a véleményekre támaszkodik a meggyőzés, és nem az igazságra” (*Phaidrosz* 260). Az ókori és a modern szofisták közötti legszembetűnőbb különbség az, hogy míg az ókoriak megelégedtek a meggyőzés múlékony győzelmével az igazság felett, addig a modernnek tartósbabb győzelmet akarnak aratni a valóság felett. Más szá-

vakkal, egyesek megsemmisítették az emberi gondolat méltóságát, míg mások az emberi cselekvés méltóságát szüntetik meg. A logika régi manipulátorai a filozófus érdeklődését keltették fel, míg a tények modern manipulátorai a történész figyelmére tarthatnak igényt, hiszen maga a történelem semmisül meg, és befogadhatósága kerül veszélybe – mely befogadhatóság azon a tényen alapul, hogy az emberi cselekedet emberek által megérthető –, ha a tények nem az elmúlt és a jelenlegi világ részei, hanem ilyen vagy olyan vélemény bizonyítására használnak.

Ennek ellenére akkor is marad néhány irányjelző a tagolatlan tények labirintusában, mikor vélemények megcáfoltatnak, és a hagyomány már nem megkérdőjelezhetetlenül elfogadandó. A historiográfia ilyen zavarainak következményei mégis csekélyek, figyelembe véve korunk mindent megbolygató felfordulásait és azok hatását a nyugati civilizáció történelmi struktúráira. Felfedik történelmünk azon összetevőit, melyek eddig rejtve maradtak előttünk. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy amit e krízis (feltehetően a nyugati történelem legmélyebb válsága a Római Birodalom bukása óta) lerombolt, pusztá látszat volt csupán, mégis számos olyan jelenségről derült ki, hogy pusztán látszat, melyről évtizedekkel ezelőtt csalhatatlanul azt gondoltuk, hogy a lebonthatatlan lényeg része.

Az európai nemzetállamok hanyatlásának és az antiszemitizmus előretörésének párhuzamát, a nemzetileg szervezett Európa bukásának és a zsidóság kiirtásának egybeesését, melyet a közvélemény meggyőzéséért folytatott küzdelemben az antiszemitizmusnak minden más -izmus felett aratott győzelme készített elő, fontos szempontnak kell tekintenünk az antiszemitizmus forrásának kutatásakor. A modern antiszemitizmust a nemzetállamok fejlődésének általános kontextusában kell vizsgálnunk, ugyanakkor forrása megtalálható a zsidó történelem bizonyos jelenségeiben, valamint az elmúlt századok tipikusan zsidó szerepeiben. Ha a bomlás utolsó fázisában antiszemita szlogenek nyújtották a leghatásosabb eszközt széles tömegek ösztönzéséhez és megszervezéséhez az imperialista terjeszkedés elősegítésére és a régi rend lerombolásához, akkor a zsidók és az állam kapcsolatának története alapvető magyarázatokkal kell szolgáljon bizonyos társadalmi csoportok ellenségességének növekedéséhez a zsidósággal szemben.

[BRAUN RÓBERT FORDÍTÁSA]

A totalitarianizmus eredete című mű (New York, Harcourt, Brace, Jovannich, 1985) első részének (*Antiszemitizmus*) I. fejezete. A teljes mű előreláthatólag 1991-ben, az Európa Könyvkiadónál jelenik meg.